

Počeci pismenosti u Hrvata

Juršić, Doris

Undergraduate thesis / Završni rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Academy of Arts and Culture in Osijek / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:251:286076>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-30**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Academy of Arts and Culture in Osijek](#)

NASLOVNICA

**SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA
U OSIJEKU
AKADEMIJA ZA UMJETNOST I KULTURU**

ZAVRŠNI RAD

Osijek, _____
(datum predaje rada)

Doris Juršić

**SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA
U OSIJEKU
AKADEMIJA ZA UMJETNOST I KULTURU**

ZAVRŠNI RAD

TEMA: POČETCI PISMENOSTI U HRVATA

PRISTUPNIK: DORIS JURŠIĆ

Osijek, _____
(datum predaje rada)

Ime i prezime

(potpis)

AKADEMIJA ZA UMJETNOST I KULTURU

ZAVRŠNI RAD

Znanstveno područje: humanističke znanosti

Znanstveno polje: filologija

Znanstvena grana: kroatistika

Prilog:

Izrađeno:

Primljeno:

MENTOR:

KOMENTOR:

Mj:

Broj priloga:

PRISTUPNIK:

Mentor:
doc. dr. sc. Borko Baraban

**Predsjednik odbora za završne
i diplomske ispite:**

Sadržaj

Sažetak.....	
Uvod.....	1
1. Hrvatski srednjovjekovni jezični spomenici	2
1.1. Glagoljična djela.....	2
1.1.1. Bašćanska ploča – <i>dragi kamen hrvatske književnosti</i>	3
1.1.2. Bečki listići	5
1.1.3. Vinodolski zakon	6
1.1.4. Istarski razvod.....	7
1.1.5. Brevijar Vida Omišljanina	8
1.1.6. Petrisov zbornik	10
1.1.7. Misal po zakonu rimskog dvora.....	10
1.1.8. Brevijar po zakonu rimskog dvora.....	13
1.1.9. Senjski misal	13
1.1.10. Spovid općena	15
1.2. Ćirilična djela	16
1.2.1. Povaljski prag.....	17
1.2.2. Povaljska listina	17
1.2.3. Poljički statut	18
1.3. Latinična djela	19
1.3.1. Red i zakon sestara dominikanki	20
1.3.2. Šibenska molitva	20
1.3.3. Lekcionar Bernardina Splitsanina.....	21
1.4. Rječnik Fausta Vrančića.....	23
Zaključak.....	27
Prilozi	29
Literatura	30

Sažetak

U ovom se završnom radu opisuju početci pismenosti u Hrvata, odnosno hrvatski glagoljični, ćirilični i naposljetku latinični srednjovjekovni jezični spomenici. Pri opisu jezičnih spomenika hrvatskoga srednjovjekovlja primijenjene su metoda deskripcije, induktivna metoda (nepotpuna indukcija), metoda kompilacije, metoda dokazivanja te metoda generalizacije. Cilj je rada prikazati važnost tih djela u suvremenom kontekstu, objediniti postojeće činjenice, ali ih i kulturološki opisati. Osim toga, cilj je naglasiti i činjenicu kako je hrvatski jezik bogat leksičkom građom i narječjima koja hrvatsku pismenost dodatno čine posebnom, a kada je riječ o leksikografiji, rječnici su neizostavan dio hrvatskoga jezika, ali i književnosti pa je u radu posebna pozornost na prvom hrvatskom rječniku Fausta Vrančića.

KLJUČNE RIJEČI:

hrvatski jezični srednjovjekovni spomenici, inkunabule, pismenost, hrvatska pisma, Faust Vrančić

Uvod

U srednjem su vijeku Hrvati bili trojezičan i tropismen narod što potvrđuju najstariji hrvatski spomenici pisani trima pismima: glagoljicom, bosančicom (hrvatskom ćirilicom) i latinicom. Ovim će se završnim radom obuhvatiti početci hrvatske pismenosti sa širokom lepezom hrvatskih srednjovjekovnih spomenika. Rad se sastoji od pet poglavlja i šesnaest potpoglavlja. Početci su pismenosti za hrvatski narod iznimno važni pogotovo kad je riječ o očuvanju kulturne baštine i identiteta hrvatskoga naroda. Kada je riječ o oblikovanju rada, nastojat će se u razradi prvo opisati Bašćanska ploča kao najpoznatiji temeljni spomenik hrvatske književnosti, a zatim i ostala glagoljična djela. Nakon toga slijedi opis važnijih ćiriličnih spomenika te na kraju razrade također opis važnijih latiničnih spomenika, ali i rječnika Fausta Vrančića koji je od iznimne važnosti za hrvatsku književnost i pismenost uopće. Cilj je rada prikazati važnost tih djela u suvremenom kontekstu, objediniti postojeće činjenice, ali ih i kulturološki opisati. Isto tako postoji još mnoštvo spomenika koji nisu istraženi te su vrlo privlačni za mnoge znanstvenike, povjesničare i ostale koje su na neki način ti isti spomenici privukli. I dan danas se mnogi povijesni događaji i mnoge materijalne stvari iz povijesti ne mogu u potpunosti analizirati, a možda je upravo to čar povijesti – da neke stvari i događaji ostanu neotkriveni, nedotaknuti, neispričani.

1. Hrvatski srednjovjekovni jezični spomenici

U ovome će se dijelu rada opisati većina važnijih hrvatskih srednjovjekovnih djela pisanih trima različitim pismima – glagoljicom, ćirilicom i latinicom. Razdoblje koje se u završnom radu opisuje jest razdoblje srednjeg vijeka – od 11. do kraja 15. stoljeća, zaključno s rječnikom Fausta Vrančića koji je iz 16. stoljeća, ali je za hrvatsku srednjovjekovnu baštinu vrlo važan zbog toga što je riječ o prvom rječniku koji je imao i hrvatsku natukničku stranu. Kriterij kojim sam se vodila dok sam odabirala djela navedena u sadržaju bila je neupitna popularnoznanstvena relevantnost tih djela, velik broj informacija i izvora o istim djelima, ali i nasumičan odabir nekih djela. Kroz završni će rad biti prikazan izbor važnijih hrvatskih srednjovjekovnih djela pisanih glagoljičnim te ćiriličnim i latiničnim pismom.

1.1. Glagoljična djela

U drugoj polovici 9. stoljeća Hrvati su se počeli služiti glagoljicom. Do početka 16. stoljeća kada latinica počinje prevladavati, uporaba glagoljice drastično se smanjuje, no ipak se kao jedno od važnijih pisama najdulje zadržala u bogoslužju. „Prevladava uvjerenje kako je to najstarije pismo slav. jezika, te kako ju je sred. IX. st. sastavio Konstantin Filozof kao pismo slav. prijevoda grč. liturgijskih tekstova, za potrebe širenja kršćanstva među moravskim Slavenima...Kao fonografsko, alfabetsko pismo, glagoljica je imala grafem za svaki slav. glas. U namjeri da naslijedi model grč. brojevnog sustava (ne i raspored, kao ćirilica), u kojem svako slovo označuje pojedini broj, autor glagoljice zadržao je za isti fonem dva ili više grafema: za glas /i/ stajalo je: i (Ⲙ), te iže u obje inačice: Ⲙ i Ⲟ; za glas /o/: on (Ⲛ) i ot (Ⲟ).”¹ Kako se ne bismo detaljnije zadržavali na opisu pisma, u razradi završnog rada bit će prikazan, kako tekstom tako i priložima, izbor od deset važnijih glagoljičnih djela.

¹ <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=22160> (pristupljeno: 15. kolovoza 2018.)

1.1.1. Bašćanska ploča– *dragi kamen hrvatske književnosti*

Bašćanska je ploča predstavljena kao jedan od najdragocjenijih hrvatskih spomenika te neizostavan, vrlo važan detalj u ilustraciji starohrvatskoga graditeljstva. Najdulji je, podacima najbogatiji te među najstarijim hrvatskim glagoljskim natpisima i nastao je oko 1100. godine. Bašćanska ploča je i jezični spomenik – poznajemo je takvu najviše po jeziku, tj. po pismu glagoljici. Ovaj nam dokument pokazuje kako se glagoljica kao pismo proširila do zapadne strane slavenskoga juga te da je upravo na našem, hrvatskom tlu počela zamjenjivati svoje oble likove uglatima te tako postala prijelazni tip pisma. Bašćanska je ploča izvorno bila lijeva pregradna ploča, takozvani plutej, na kamenoj crkvenoj pregradi u crkvi svete Lucije u Jurandvoru kod Baške na otoku Krku. „Bašćanska ploča pokazuje najstariju verziju postupnoga prodora jezika hrvatskoga puka u knjigu, pa se s pravom smatra prvim dokumentom hrvatskoga književnoga jezika. Bašćanska je ploča, pored svega navedenoga, i književni spomenik, spomenik književno komponiranoga teksta. Ona je za nas upravo početak hrvatske srednjovjekovne književnosti, prva očuvana stranica te književnosti.” (Moguš, 1993: 20). Ono što je još poznato o našem, hrvatskom ”dragom kamenu” jest to da je natpis zapisan u 13 redaka (otprilike stotinjak riječi) te uklesan na ploči napravljenoj od bijelog vapnenca dimenzija 199 x 99,5 x 9 centimetara. „Sadržaj i strukturu teksta određuju izvorni smještaj, kao lijevi plutej septuma: nakon invokacije slijede zapisi dvaju opata, Držihe i Dobrovita, o važnim događajima vezanima za povijest crkve: Zvonimirovo darivanje ledine, uz popis svjedoka, kletvenu formulu i poziv na molitvu, te sama gradnja... U pismu u kojemu se naziru oblici iz kojih će se razviti ustavna glagoljična slova, može se prepoznati i nekoliko ćiriličnih slova, od kojih se neka mogu tumačiti i kao latinična.” (Ante Bičanić, ur., 2009.: 459.). Osim osnovnih činjenica vezanih uz Bašćansku ploču, mnogi autori daju osvrt i na njezin jezik. Analiza nekih jezičnih pojedinosti poput poluglasa i jata pokazuje da je temeljni sloj staroslavenski. Filološki spremniji istraživači se nisu mogli složiti koji je jezični sloj temeljan, a koji se naslojava: jedna strana istraživača bila je uvjeren da se radi o staroslavenskom tekstu, dok su drugi smatrali da je to staroslavenski tekst s naslojavanjem mnogih značajki knjiškog crkvenoslavenskog jezika. 1940. godine u ”Omladini” istraživač Stjepan Ivšić napisao je sljedeće: „Bašćanska ploča dragocjen je spomenik za historiju hrvatskoga jezika, napose čakavskog dijalekta.” (Damjanović,1990: 73) Ono što se mnogi istraživači pitaju jest zašto sve drugo pri tim analizama nije uzeto u obzir? Glavni je razlog taj što nije bilo lako razvrstavati kada je riječ o genetskim srodnim sustavima i isto tako ”mi

ne možemo iole iscrpno opisati hrvatsku redakciju općeslavenskoga književnog (staroslavenskog) jezika jer nam nedostaju detaljnija znanja i o njenom odnosu prema kanonskom staroslavenskom i prema drugim redakcijama” (Damjanović, 1990: 73). „Kada u **Bašćanskoj ploči** nalazimo **Зѣвѣнимирѣ**, ne možemo točno znati kako su jerove realizirali, ali je sigurno da se taj izgovor razlikovao od izgovora drugih samoglasnika (od **a,e,i,o,u**). Danas ih možemo realizirati kako se dogovorimo. Grafem **jat** javlja se na ploči devet puta; dvaput on označava skupinu **ja (staě lucīě)**, triput se javlja kao grafički morfem u lokativu s prijedlogom (**o ledině, vřlucě, wotocě**), jednom u kontrahiranom imperfektu pomoćnog glagola (**běše**).” (Damjanović, 1990: 75). Ta kratka analiza jezika Bašćanske ploče pokazuje nam da je temeljni jezični sloj, koji na početku nismo mogli otkriti, čisti staroslavenski jezik. Bit će potrebno još mnogo analiza kako bismo mogli zaključiti je li riječ o hrvatskoj redakciji staroslavenskoga jezika ili se ipak radi o nekom drugom obliku staroslavenskoga i starohrvatskoga idioma. Nakon analiziranja jezičnih postavki Bašćanske ploče, valjalo bi se osvrnuti i na neke osnovne probleme Bašćanske ploče. Jedno je govoriti i pisati o Bašćanskoj ploči s ljubavlju, ponosom i poštovanjem kao dokazu tisućljetne hrvatske kulture, a drugo je ”obožavanje” bez obrazloženja. Na temelju knjige „900 godina Bašćanske ploče” ta je opasnost izbjegnuta. Prvi problem koji se javlja kod Bašćanske ploče vezan je uz prve znakove spomenute ploče. „Početni dio teksta Bašćanske ploče pripada među njezine najspornije dijelove. Taj se dio teksta čita kao: 1) simbolička invokacija (+) povezana s datacijom; 2) datacija bez simboličke invokacije; 3) simbolička invokacija i slova (bez datacije); 4) slova bez simboličke invokacije. Evo kratkog pregleda raznih mišljenja: 1) simbolička invokacija (+) povezana s datacijom: a) ČR (1100): Rački 1875. i 1877., Črnčić 1888., Štefanić 1936., 1941.; b) ČR. (11.): Jagić 1911. Za treće slovo Jagić misli da bi se moglo čitati bilo kao jedinica bilo kao desetica... 2) Datacija bez simboličke invokacije: a) ARG (1104) ili ARZ (1107): Kukuljević 1873.; b) ČRI (1120): Strohal 1912. 3) Simbolička invokacija i slova (bez datacije): a) ARЪ: Črnčić 1865., b) AZЪ: Črnčić 1865.; 4) Slova bez simboličke invokacije: a) ARЪ: Črnčić 1865., Košuta 1952., b) AZЪ: Črnčić 1865., Košuta 1952., Štefanić 1955., 1969., Štefanić, Grabar, Nazor, Pantelić 1969., Fučić 1971., 1982., 1997., Žagar.” (Margetić, 2007: 11-12) Ono što autor još bitno naglašava jest da se ni jedno drugo glagoljično slovo ne može nikako usporediti s tim trećim slovom u prvom retku Bašćanske ploče. Može se zaključiti (ako je to apsolutna istina) da prva tri slova prvog retka Bašćanske ploče označavaju godinu njezina sastavljanja - 1120. godinu. Osvrnemo li se na političko-povijesni aspekt, Bašćanska je ploča vijest o političkom usmjerenju velikana koji su kasnije prihvatili ime Frankopani. Krčki knezovi žele Bašćanskom pločom dati na znanje

kako Krk pripada hrvatskoj glagoljskoj kulturi te kako je i stoljećima nakon toga bio žarište pisma glagoljice, koja je dala neizbrisiv žig samostalne izvorne hrvatske kulture.

Slika 1: Bašćanska ploča (preuzeto s:<https://meta-portal.net/glagoljica/bascanska-ploca>)

1.1.2. Bečki listići

Vežu s ćirilometodskim prijevodima pokazuju nam i neki liturgijski spomenici kao npr. Bečki listići. Oni su najstariji spomenik hrvatske liturgijske književnosti pisani glagoljskim pismom, ali i najstariji svjedok kulturnih, češko-hrvatskih veza. Bečki listići „odlomak su sakramentalnog misala zapadnog obreda, po čemu su bliski s nešto starijim Kijevskim listićima, pisanim na češkom prostoru. Posrijedi je palimpsest, glagoljični ispis na starijem, istruganom glagoljičnom predlošku. Po naznakama razvoja ustavne glagoljice može se zaključiti da su prepisani negdje na zapadnom polu hrvatskoga glagoljaštva.” (Ante Bičanić, ur., 2009.: 461.) U literaturi se Bečki listići obično navode kao najstariji spomenik hrvatske redakcije staroslavenskoga jezika. Spomenuti odlomci „sadrže dijelove staroslavenskoga prijevoda Gregorijanskoga latinskog sakramentara koji je, prema općemu mišljenju, nastao za potrebe slavenskoga bogoslužja u Moravskoj. Tragove toga prijevoda nalazi Vajs i u kanonu mise najstarijega glagoljskog misala Illirico 4 iz XIV. st.” (Grabar, 1986:90). Bečki listići sadrže dva lista pergamenta veličine 9,5 x 12 cm. Njih je našao i opisao Vatroslav Jagić 1890. godine. Danas se čuvaju u austrijskoj nacionalnoj knjižnici u Beču (Österreichische Nationalbibliothek).

1.1.3. Vinodolski zakon

Poput Bašćanske ploče, pravnu funkciju ima u 13. stoljeću (1288.) i Vinodolski zakonik koji je „pisan u originalu kurzivnom glagoljicom i stiliziranim hrvatskim narodnim jezikom koji su vinodolski prvaci ”slišali od svojih starijih”.” (Moguš, 1993: 22) Isto tako najstariji je hrvatski glagoljični zakonski tekst na hrvatskom jeziku kojim gradovi slobodne općine Vinodola poput Trsata, Grobnika, Bribira, Hreljina... prihvaćaju sve feudalne obveze krčkih knezova te na taj način od slobodnih seljaka postaju kmetovi krčkoga kneza Vida i njegovih nasljednika. „Vinodolski zakon nije sačuvan u izvorniku, nego u glagoljičnom prijepisu iz druge polovice 16.st. (28 pergamentih listova veličine 16,5 x 24,3 cm), koji se nalazi u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. To je po starini drugi slavenski zakonik, odmah poslije Ruske pravde. Prvi ga je objavio Antun Mažuranić 1843., a među posljednjima izdvaja se izdanje Josipa Bratulića iz 1988., s fotografijama spomenika, transliteracijom, rječnikom i prijevodom na suvremeni hrvatski jezik.” (Ante Bičanić,ur.,2009.: 469) Vinodolski je zakonik vrlo važan izvor za upoznavanje društvene strukture vinodolske zajednice, njezina ustroja te etnološke i kulturne baštine. Uz to jedan je od najvrednijih spomenika srednjovjekovnoga hrvatskog jezika. „Josip Bodnjanski preveo je Zakonik na ruski, Waclaw Alexander Maciejowski na poljski 1856. godine. A. M. Evreinova 1878. godine je u Petrogradu izdala fototipsko izdanje izvornika s latiničnom i ćiriličnom transkripcijom. Od pravnih povjesničara u novije ga je doba najviše istraživao Lujo Margetić.”² Lujo Margetić u posljednjih je desetak godina izdao cijelu seriju radova o staroj vinodolskoj prošlosti, pa tako i o Vinodolskom zakonu. „Bilo kako bilo – dobili smo izvanredno vrijedan kulturni spomenik i jedan od najznačajnijih evropskih pravnohistorijskih dokumenata srednjega vijeka; dragocjen je još i zato jer je pisan glagoljicom – autentičnim hrvatskim pismom sjeverozapadnih jadranskih krajeva, u ovom slučaju – Kvarnerskog primorja... Kao izvanredno bogat izvor podataka iz tadašnjeg života obalnoga dijela Kvarnerskog primorja, Vinodolski je zakon do danas ostao primjer svjedočenja o životu ondašnjega tzv. malog svijeta.” (Margetić, 1288.-1988.: 167) Prije nego što je završio u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, „rukopis Vinodolskog zakona čuvao se u

² <http://povijest.hr/nadanasnjidan/vinodolski-zakonik-najstariji-pravni-dokument-na-hrvatskom-1288/> (pristupljeno 12.lipnja 2018.)

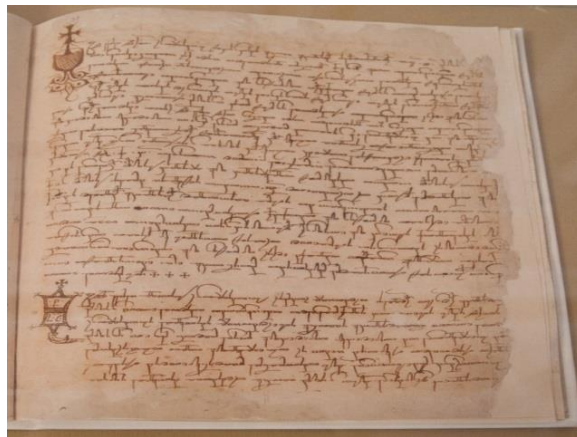
arhivu modruškog kaptola u Novom Vinodolskom do sredine 19. stoljeća, a tada ja postao vlasništvo Edvarda Mrzljaka, nadsavjetnika hrvatsko-slavonskog financijskog ravnateljstva.”³

1.1.4. Istarski razvod

Postoji mnogo povijesnih izvora koji svojim sadržajem mogu privući pozornost stručnjaka različitih zanimanja, od povjesničara, pravnika, ekonomista, jezičara... Među takva povijesna vrela svakako spada i „Istarski razvod – isprava koja govori o pravnom postupku razgraničenja posjeda u srednjovjekovnoj Istri, između Pazinske Knežije, Oglejske Patrijaršije i Mletačke Republike, dakle, izvor za političku povijest Istre... Glavni razlozi što je došlo do sastavljanja Istarskog razvoda vječno su sporna pitanja oko prava na pašu, na napajanje stoke i na sječu šuma... Teritoriji pojedinih istarskih komuna nisu međusobno graničili vinogradima i njivama već pasištima i šumama i zbog toga su samo na ispaši i na sjeći šuma mogli nastati susjedski problemi, svađe i borbe za točne granice i pravo na graničnim crtama među pojedinim komunima.” (Vlahov, 2008: 293,295) Istarski je razvod jedna od najcjenjenijih srednjovjekovnih isprava s područja Istre. Slojevit je sadržaj i može itekako poslužiti u raznim znanostima s ciljem da se što bolje shvati tadašnja složena istarska stvarnost. Iz izvora se može zaključiti kako je Istarski razvod bio i izvor za gospodarsku povijest te je ujedno i dokaz o gospodarskom stanju srednjovjekovne Istre. Bratulić navodi kako „Istarski razvod odražava vrijeme pucanja feudalnih okvira kakve su nametnuli Franci i, s druge strane, vrijeme kad još nije bio u potpunosti konstituiran tzv. urbarijalni feudalizam, kad gradovi još nisu osjećali svu težinu mletačke vlasti... Istarski je razvod, dakle, jedan od rijetkih spomenika koji svjedoče o vremenu obilježenom prekretnicom i u društvenom i u političkom i u gospodarskom životu Istre... Osim toga, Bratulić se osvrće i na neke starije jezične analize spomenika upozoravajući posebno na neka pogrešna (npr. Starčevićeva) ili tendenciozna tumačenja. Zaključuje da bi jezik Istarskoga razvoda trebalo obraditi i monografski te da bi takva obrada, koju bitno olakšava kompjutorska konkordancija (Moguša i Bujasa), bez sumnje dovela do važnih otkrića i do rasvjetljenja brojnih nejasnoća.” (Pranjковиć, 1981:143) Istarski razvod – pravni je akt kojim su utvrđene granice između istarskih posjeda akvilejskog patrijarha, pazniskih grofova i gradova te Venecije. Ono što se još o Istarskom razvodu zna

³ Turistička zajednica grada Novi Vinodolski: http://www.tz-novi-vinodolski.hr/hr/vinodolski_zakon/32/9 (pristupljeno 12.lipnja 2018.)

jest to da je nastao kao skup dokumenata od godine 1275. do godine 1395. na temelju starih isprava. Tada je bio sastavljen u tri jezične inačice: na latinskom, hrvatskom te njemačkom jeziku. Nažalost, sačuvan je samo hrvatski prijepis notara Levca Križanića iz 1546. napisan na glagoljici, koji se čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. Prijepis sadrži 35 papirnatih listova veličine 22 x 32 cm. „Razvode ubrajamo u stare slavenske pravne običaje kojima se utvrđuju granice ophodom po terenu. Čin utvrđivanja spornih međa bio je svečan, uz nazočnost predstavnika stranaka, pratnje, župana i sudaca, pa pruža podatke i o etničkoj i društvenoj slici srednjovjekovne Istre.” (Ante Bičanić, ur., 2009.: 471)

Slika 2: Istarski razvod (preuzeto s: https://hr.wikipedia.org/wiki/Istarski_razvod#/media)

1.1.5. Brevijar Vida Omišljanina

Brevijar je knjiga, sastavljena ustaljenim redoslijedom tekstova, iz koje svećenik sam ili u zboru s drugim svećenicima moli tijekom dana u određene sate razne molitve, psalme i izvatke iz djela crkvenih otaca. Brevijar Vida Omišljanina sadrži službe za blagdane i za nedjelje. Sam Brevijar odlikuje obujmom, bogatstvom i opširnošću biblijskih tekstova. „To je pergamentni kodeks od 69 listova veličine 26,7 x 35,5 cm... Pisao ga je pisac Vid iz Omišlja (Krk) za crkvu u Roču (Istra). Posljednji dio, od 379. lista do kraja, pisao je neki drugi pisar. Jezik i pismo toga dijela znatno su pomlađeni u odnosu na dio koji je pisan prije... Osim latinskoga utjecaja u iluminaciji, pismu i jeziku vidljiv je i bosanski utjecaj. O tome da se Vid služio i nekim starijim liturgijskim knjigama podrijetlom iz Bosne svjedoče ćirilišni inicijali, a na pojedinim mjestima i cijele rubrike ispisane bosančicom, te ćirilične legende uz minijature koje prikazuju simbole četvorice evanđelista...” (Ante Bičanić, ur., 2009.:479) Svakidašnjom uporabom u ročkoj crkvi te neprestanim listanjem Vidov su prvotni uvez i tvrde korice

dotrajali. Knjigu je prije svega trebalo ponovno uvezati te ukoričiti. To je učinio jedan glagoljaš po imenu pop Grgur Kraljić iz Senja. „U Istri je, koliko smo do sada utvrdili, ponovno uvezao pet glagoljskih liturgijskih knjiga, misala i brevijara, među njima u Roču i brevijar Vida Omišljanina... Tvrde korice izradio je od daščica, prevučenih smeđom kožom, u koju je pop Grgur, dok je još bila vlažna, utiskivao ukrase zagrijanim metalnim pečatima... Tako su s brevijarom Vida Omišljanina povezana imena dvaju glagoljaša, zaposlenih na proizvodnji rukom pisanih glagoljskih kodeksa da ne brojimo imena ročkih glagoljaša koji su na praznim mjestima u brevijaru pripisivali svoje bilješke.”⁴ Brevijar Vida Omišljanina najnetipičniji je hrvatskoglagoljski rukopisni brevijar. Kao i drugi Krčki kodeksi, brevijar čuva svoje starije stanje teksta i jezika nego bilo koji kodeks zadarsko-krbavskoga područja. Drugi hrvatskoglagoljski brevijari i misali nisu mogli izbjeći utjecaj čakavskoga govora pa tako ni spomenuti brevijar Vida Omišljanina. „Stoga je Brevijar Vida Omišljanina osobito zanimljiv i za tekstologe i za jezikoslovce. Istraživači hrvatskoglagoljskih tekstova redovito su njegove tekstove uzimali kao osnovne, a onda s njima uspoređivali tekstove iz drugih brevijara. Pritom su se osvrtni i na jezik, ali se o jeziku toga brevijara nije sustavno pisalo... Uvjetno se jezik Vidova brevijara može podijeliti na ove slojeve: grčki sloj, stare i rijetke jezične pojave, južni (bosanski) sloj, latinski sloj i utjecaj narodnoga jezika, iako je pitanje koliko se ti slojevi mogu međusobno odijeliti. Prijevodi s grčkoga najčešće su stariji prijevodi pa je u njima puno više zastarjelica...” (Mihaljević, 1998:120) Govorni je jezik utjecao na gubljenje ili čuvanje poluglasa i na njihovo zamjenjivanje punim samoglasnikom. Na kraju je riječi češći štapić, ali ima dosta i apostrofa. „U Brevijaru Vida Omišljanina, kao i u drugim hrvatskoglagoljskim kodeksima, izjednačile su se međusobno one riječi koje su na tom mjestu izvorno imale poluglas: venbCb, pesoh, konbCb, venno itd. s riječima koje su u praslavenskom bile bez poluglasa: vetrö, mQdrö, Ognb, pesnb itd.” (Mihaljević, 1998: 132, 133) Bilo bi zanimljivo kada bi se mogli usporediti pojedini tekstovi u Brevijaru Vida Omišljanina s odgovarajućim bosanskim i makedonskim tekstovima. Možda bi se tada dobile neke nove, vrijedne spoznaje o dolasku staroslavenskoga bogoslužja i jezika u hrvatske krajeve. (Mihaljević, 1998: 136)

⁴ <http://www.croatianhistory.net/glagoljica/vidom.html> (pristupljeno 8. kolovoza 2018.)

1.1.6. Petrisov zbornik

Petrisov zbornik – najopsežniji je među hrvatskim glagoljskim neliturgijskim zbornicima – sadrži 350 papirnatih listova veličine 13,5 x 20 cm. „Nazvan je po krčkom kanoniku Jospiu Antunu Petrisu (1787.-1868.) u čijoj je ostavštini pronađen. Pisale su ga tri ruke. Jezik je mješavina čakavskih, kajkavskih i staroslavenskih jezičnih jedinica. Znanstvenici se kolebaju između Istre i ozaljskoga područja u pogleda njegova podrijetla.” (Ante Bičanić, ur., 2009.: 493) U Petrisovu zborniku iz 1468. godine prevladavaju čakavski elementi, razabire se i visok stupanj ikavsko-ekavske fonacije staroga, rogatoga ě, ali pored toga nalazimo i kajkavske elemente. Te crte se mogu vidjeti i u odlomku latinične transkripcije: *”Čtac ima vlast svega slovesa čisti pred ljudmi to kaj je na spasenje. A od toga nas vuči ta isti Paval.”* (Moguš, 1993: 22) Po primjerima kaj i vuči, od samoga se početka pokazuje u Hrvata mogućnost izgradnje književnoga jezika uključivanjem vlastitih te dijalekatski različitih sustava. Riječ je o ranoj i trajnoj želji naših glagoljaša da primjenom čakavsko-kajkavsko-crkvenoslavenske jezične strukture u neliturgijskim tekstovima 15. stoljeća ne prekinu odnos sa staroslavenskim običajima i dadode do izražaja lokalna govorna okolnost, kako bi se osigurao što širi odaziv pisanoj riječi. (Moguš, 1993:22) Potrebno je i osvrnuti se na odnos najstarijih inačica koje su bliske Lucidariju iz Petrisova zbornika. „U prvom Berčićevu fragmentu, koji sadrži početak teksta Lucidarija, nalazi se rečenica: b(ož)e ki e(stь) i bude v(e)čno [ta] rači biti n(a)šь pomoćnikъ. Ako se usporedi s tekstom iz Žz i Pz, može se uočiti da je taj fragment sadržajno i prema karakterističnoj riječi (pomoćnik) puno bliži inačici iz Pz nego onaj iz Žz, a fragment i Žz podudaraju se tamo gdje se fragment i Pz razilaze (večno, v/ě/čno : va věki), usp. Pz: b(og) ki es(t)’ i budě va věki, ta rači biti naš’ pomoć’nik’; Žz: Богъ, iže ’e i budet’ večno, ta rači naš’ početakъ biti na teh knjigah’.” (Kapetanović, 2009:5,6)

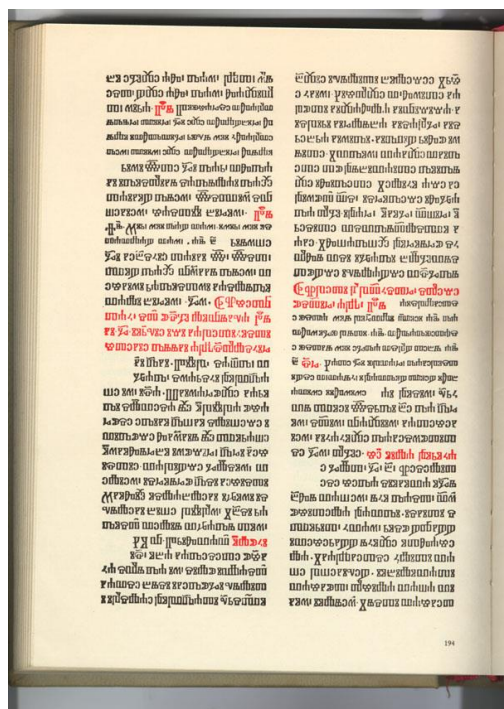
1.1.7. Misal po zakonu rimskog dvora

Najstarija hrvatska tiskana knjiga, *Misal po zakonu rimskog dvora*, (završena 22. veljače 1483.) prvi je uopće katolički misal u Europi, koji nije otisnut ni latinicom ni pisan latinskim jezikom. Tisak misala je crveno-crni te je dvostupčan s 36 redaka na stranici. Osim što je bio hrvatski prvotisak u punom smislu riječi, Misal je bio i prva tiskana knjiga u južnoslavenskim područjima, te je bio i najstarija knjiga tiskana glagoljicom, a kao takav je

označavao prekretnicu u kulturi Hrvata i Slavena. Misal je knjiga koja je služila za slavlje svete mise; ona je odražavala vjerski život onoga vremena. Misal se nakon Svetog pisma pokazala kao najvrjednija knjiga u duhovnom smislu. Svaka je takva knjiga za sebe značila neizmjereno bogatstvo, ne samo po sadržaju ili neponovljivosti knjige, nego i po velikom trudu onih koji su ih stvarali.⁵ „Od 11 sačuvanih primjeraka (6 u Hrvatskoj i 5 u inozemstvu) najpotpuniji ima 219 listova (438 stranica) veličine 18 x 27 cm. Knjiga pokazuje tiskarsko umijeće koje nisu dostigle poslije tiskane hrvatske knjige. S obzirom na to da je kolofon vrlo kratak i ništa ne govori o mjestu tiskanja, vodile su se u hrvatskoj filologiji žestoke polemike o mjestu tiska i predlagana su različita rješenja (Venecija, Rim, Kosinj, Izola, Modruš itd.). Kao predložak za oblikovanje poslužilo je više misala, a najpoznatiji je među njima Misal kneza Novaka iz 1368.” (Ante Bičanić, ur., 2009.: 495) Nadalje, autor Paro kroz raspravu tipografske analize želi naglasiti kako naše polazište prvotiska Misala proizlazi iz same tipografije, a ne iz korpusa neke druge znanosti ili pomoćne discipline. Osnovni napor autorove analize jest bilo uvidjeti sav raspoloživi materijal kojim se knjiga iz 15. stoljeća tvorila i od kojeg je, između ostalog, nastala – bilo da je riječ o tijesku, papiru, boji ili olovnom slovu u njihovu svakodnevnom međusobnom dodiru. Knjiga Misala napravljena je od 55 kvaterniona ili 110 folio-listova. Knjižni blok veličine je 205 x 280 mm... Da bi čitava knjiga mogla biti otisnuta, slugar je morao složiti 110 vanjskih i isto toliko unutarnjih formi dvostraničnog sloga. (Paro, 1984: 95, 96) „Ne dolazi u obzir mogućnost da se Misal slagao i tiskao list po list, tj. da je rađen s manjom količinom slovnog materijala već stoga što je: 1. oblikovana jedinica knjižnog bloka bio kvaternion pa su 1. i 8. stranica tvorile jednu tzv. vanjsku formu... S još dva pomoćnika – obojivačem sloga i raznoslačem čistih i otisnutih listova – tiskar je mogao u jednom satu otisnuti 200 otisaka (stručnjaci se uglavnom slažu u prosudbi moguće brzine rukovanja tijeskom i broja otisnutih listova u jednom satu na 200 do 250 otisaka)” (Paro, 1984: 95, 96) Rekonstrukcijom tiskarskih postupaka doznajemo da su tiskari Prvotiska bili, ako ne inventori nekih zahvata, barem onda među prvim majstorima tiskarskog umijeća svog vremena. Nakon 150 godina njihovim znanjima i vještinama koristili su se ostali djelatnici u tipografiji. Osim toga, hrvatski je Misal po zakonu rimskog dvora tiskan najboljim slovima uglate glagoljice kojih ljepotu nije ni jedna tadašnja glagoljska tiskara nadmašila. „Gdje je tiskan naš glagoljski Misal iz 1483. godine, nije definitivno utvrđeno jer u kolofonu nije navedeno mjesto. Neki misle da mu zbog raskošnosti i ljepote mjesto nastanka treba tražiti u Veneciji jer je tiskarsko umijeće tada tamo cvalo. Drugi su pak

⁵ <https://www.vjeraidjela.com/misal-po-zakonu-rimskoga-dvora-prva-tiskana-knjiga-na-hrvatskom-jeziku> (pristupljeno 15. kolovoza 2018.)

bili skloni pretpostavci da je naš Misal tiskan na domaćem tlu, u Kosinju... Treći smatraju (proučavajući npr. kalendar svetaca) da je mnogo razloga da je Misal priređen za tisak u Istri... Svemu se tome može dodati podatak da je papir našega Prvotiska po svoj prilici njemačkoga podrijetla, što nikako ne bi išlo u prilog Veneciji kao mjestu tiskanja.” (Moguš, 1993: 33) „Na razne je načine i na raznim stranama tijekom ove godine spominjana velika obljetnica prvorazrednog događaja iz povijesti hrvatske kulture, 500. obljetnica našeg prvotiska »Misala po zakonu Rimskog dvora«, djela naših glagoljaša. Najprije su biskupi te crkvene pokrajine prikazali značenje »Misala« slavljenika vjernicima svojih biskupija u zajedničkoj pastirskoj poslanici koja je pročitana vjernicima u crkvama, a i objavljena u obliku vrlo ukusno opremljene male knjižice: Pet stotina godina našeg tiska — Okružnica biskupa Riječke metropolije, Rijeka—Poreč—Krk 1983.” (Kovačić, 1983: 299-301) Podnaslovi djela su: ”Knjiga u povijesti naše vjere”, ”Knjiga u kršćanskoj prošlosti”, ”Sto je misal?”, ”Misal na oltaru — Misal u obitelji”. Ovogodišnja svečanost zaštitnika riječke nadbiskupije bila je protkana komemoracijom velikog jubileja. Naglasimo još to da je predviđena svečanost s prigodnim skupom i u glagoljaškom Senju na jesen ove godine. (Kovačić, 1983: 299-301)

Slika 3: Misal po zakonu rimskog dvora (preuzeto s: https://hr.wikipedia.org/wiki/Misal_po_zakonu_rimskog_dvora#/media/)

1.1.8. Brevijar po zakonu rimskog dvora

Pored misala, naši glagoljaški tiskari posvećivali su veliku pažnju i brevijarima. To su bile knjige koje su im bile potrebne za obveznu dnevnu molitvu. Iz toga je razloga posve jasno da pored prvotiska Misala imamo i *Brevijar po zakonu rimskog dvora* koji je nastao 1491. „Budući da u Brevijaru nije naznačena godina ni mjesto tiskanja, ona se izvodi iz table pomičnih blagdana koji počinju godinom 1492. Po tomu se sudi da je Brevijar mogao biti tiskan godinu dana ranije, tj. 1491. Što se pak mjesta tiskanja tiče, obično se smatralo da je ovaj Brevijar, a zacijelo i još koji drugi, tiskan u Kosinju, u Lici, jer postoji vjerodostojno svjedočanstvo da su se u Kosinju tiskali ”ilirski”brevijari... Međutim, najnovija istraživanja pokazuju da se podatak o ”ilirskim” brevijarima tiskanima u Kosinju ne odnosi na naš Brevijar iz 1491. godine.” (Moguš, 1993: 34) Povodom 500. obljetnice prvotiska hrvatskoglagoljskog Brevijara, HAZU je objedinila faksimilno izdanje toga djela. Faksimil koji je izdan vjerna je kopija jedinoga sačuvanoga primjerka prvotiska brevijara te dosljedno predstavlja original u crveno-crnom, dvostupačnom tisku po 38 redaka veličine 16,1 x 11,5 cm. Autorica Nazor u članku opisuje sudbinu jedinoga sačuvanoga primjerka prvotiska koji se danas nalazi u Veneciji u Biblioteci nazionale Marciana. „Primjerak je krnj, jer mu nedostaju korice i posljednji kvaternion, koji je vjerojatno sadržavao podatke o datumu i mjestu štampanja... Prvi je vlasnik knjige bio Teseo Ambrogio Albonesi, čije su biblijsko-egzegetske bilješke vidljive na marginama stranica. Posljednji je pak Brevijar u posjedu imao filolog i književnik Emilio Teza (krajem 19. stoljeća), koji ga je i proučavao, te došao do zaključka kako se ne radi o primjerku do tada poznatih glagoljskih brevijara (Baromićeva ili Brozićeva)... Osim ovog primjerka, sačuvan je i odlomak prvotiska Brevijara na pergameni, što ga je otkrio D. A. Parčić kao prišivak na početku vatikanskoga primjerka Brozićeva brevijara.” (Dürriegl, 1993: 283) Kako djelo ”Povijest hrvatskoga jezika” navodi, „godine 1991., o petstotoj obljetnici ove inkunabule, Grafički zavod Hrvatske u suradnji s Hrvatskom akademijom znanosti i umjetnosti objavio je pretisak Brevijara i popratne studije Ivana Bakmaza, Anice Nazor (urednice izdanja) i Josipa Tandarića.” (Ante Bičanić, ur., 2009.: 499)

1.1.9. Senjski misal

To je inkunabula koja je kao knjiga otisnuta u senjskoj glagoljskoj tiskari. Na papiru formata 14 x 20 cm je otisnuta te sadrži 216 listova. „Tekst je tiskan u dva stupca i u dvije boje: crnoj i crvenoj. U njegovu su tiskanju sudjelovali Blaž Baromić, Silvestar Bedričić i

Gašpar Turčić. Misal sadrži kalendar, temporal, red mise s kanonom, zavjetne i mise za mrtve, komunal, sanktoral i različite obredne tekstove. Jezik je hrvatski crkvenoslavenski prožet obilježjima govornoga jezika, među kojima treba istaknuti miješane ikavsko-ekavske odraze jata, svojstvene senjskomu govoru... Jedini se potpuni primjerak nalazi u Nacionalnoj knjižnici Szechényi u Budimpešti. Jedan se knji primjerak čuva u Petrogradu (199 listova), a jedan u knjižnici samostana sv. Frane u Cresu (147 listova).” (Ante Bičanić, ur., 2009.: 503) Hrvatski akademik, Milan Moguš, rođen u Senju istraživao je izdanja koja su u tadašnje vrijeme bila tiskana glagoljicom u Senju krajem 15. i početkom 16. stoljeća. Senjsku su tiskaru osnovali duhovni intelektualci za vlastite potrebe: da za glagoljaše otisnu vjerske knjige i suvremene crkvene priručnike te književna djela na svom jeziku. Glagoljski Senjski misal otkrio je filolog Zadrani Ivan Berčić, profesor staroslavenskoga jezika i staroslavenske liturgije, Staroga zavjeta i istočnih jezika u zadarskom internatu. Od 1867. godine postaje član Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Jagić ga je nazvao ”uskrsiteljem glagoljskih nauka u Dalmaciji”... Prvi trag Senjskom misalu Ivan Berčić otkriva 1849. godine u selu Ugljanu nedaleko od Zadra. Ondje je pronašao mali komadić, pola lista nepoznata izdanja misala, koji se nije slagao ni s jednim poznatim mu tiskanim glagoljskim misalom... U drugom selu na Ugljanu otkriva 1854. godine dva lista Misala. Napokon mu je 1863. godine nekadašnji njegov učenik Srećko Bakija donio iz rodnoga mjesta Pakoštane ”željeni iztisk”, ali oštećen na početku i na kraju, bez kolofona. (Nazor, 2016: 172,173) „Predložak senjskom Misalu vjerojatno je bio neki rukopisni misal jer je u tadašnje vrijeme bilo uobičajeno da se tekst priređuje prema već postojećem djelu, tj. originalu. „Jezik Misala pripada također hrvatskoj redakciji staroslavenskoga jezika što se razabire u mnogim fonološkim, morfološkim i leksičkim prodorima hrvatskoga jezika.” (Moguš, 1993: 38) Knjižnica Mađarskoga nacionalnog muzeja pri dražbi Lobrisove knjižnice u Münchenu 1885. kupila je glagoljski misal tiskan u Senju 1494. Izvanredna je vrijednost te knjige – stečene velikom materijalnom žrtvom⁶ – te osvijetlila kontekst u kojem je nastala. (Orsolya Szentesi-Žagar, 1996: 59) „Ne računamo li nekoliko pojedinačnih listova, Senjski je misal dosada bio poznatsamo u obliku jednog okmjenog primjerka koji je prikazao Ivan Brčić u LIX. svesku časopisa Rad na listu br. 170., a o kojemu se danas ni u Zagrebu ne zna gdje se nalazi.⁷ (Orsolya Szentesi-Žagar, 1996:67) „Brčićev prikaz, međutim, nije posve točan. Pogrešna je tvrdnja da je u numeriranju kvatemiona izostavljeno deseto slovo, to jest ”i”... Broj listova, naravno, ne mijenja se bez obzira na to je li ”i” ili ”w” izostavljeno; znači jedino

⁶ Zbog silne konkurencije Zagrepčana cijena knjige narasla je do čak 1505 tadašnjih maraka!

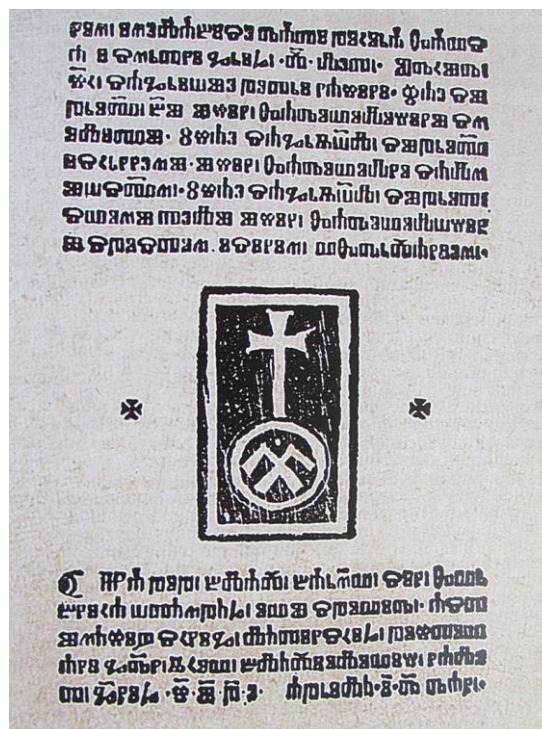
⁷ Jagić piše da ne zna je li dotični primjerak u Petrogradu ili u Zadru. *Ein Beitrag*, 1.3.

možemo pripisati nekoj greški u računanju ili tiskarskoj pogrešci činjenicu da po Brčićevu opisu dotični materijal ima 199 listova... Primjerak u našem muzeju – bez obzira na to što je teško istrošen – gotovo da je potpun, i vjerojatno ne nedostaje u njemu više dijelova osim prvog lista kalendara i jednog lista teksta (taj je tekst prepisan na jedan list koji je dolijepljen knjizi, a čini treći list kvaremiona "n" koji nedostaje i u zagrebačkom primjerku)." (Orsolya Szentesi-Žagar, 1996: 67,68)

1.1.10. Spovid općena

Spovid općena jedina je hrvatska glagoljična neliturgijska inkunabula koja je tiskana 1496. godine u Senju. „Tiskanje je završeno 25. travnja 1496., a ima 40 papirnatih listova veličine 8° (14 cm). To je prijevod poznatoga franjevačkog priručnika *Confessionale generale*, milanskoga propovjednika Michaela Carcana, a sadrži upute redovnicima o tome kako ispovijedati grešnike i kako ih uputiti da se dobro ispovjedu. Knjigu je preveo s talijanskoga na hrvatski jezik Jakov Blažiolović, poslije senjski biskup. Spovid općena treća je i opsegom najmanja među knjigama koje je tiskao Vrbaničanin Blaž Baromić. Sačuvan je samo jedan primjerak, koji se nalazi u samostanu franjevac trećoredaca na zagrebačkom Ksaveru.” (Ante Bičanić, ur., 2009.: 511) Iako se ne spominje mjesto tiska detaljnim proučavanjem slova bilo je lako utvrditi da je riječ o senjskoj tiskari. Nadalje, u kolofonu se spominje i tiskarstvo Blaža Baromića. „Upravo zato što takva štiva nisu imala domaćega predloška, dakle jezičnoga uzorka, zanimljivo je osvrnuti se na jezik Spovidi općene... Kad se pogleda jezik ovoga odlomka, a pogotovo jezik cijele Spovidi općene, lako se može utvrditi da je pred nama tekst pisan čakavskim narječjem, štoviše senjskom čakavštinom. To se razabire, pored općih čakavizama kao ča, zač, va (pored v), četrti, tuji, žaja, jati (= uzeti) i dr., pravilnom upotrebom ikavsko-ekavskih oblika: del (= dio), svet (= savjet) pored nedilja, človik itd... Zbog svega se iznesenoga može reći da je senjska Spovid općena prva čakavska tiskana knjiga.” (Moguš, 1993: 38) Spovid općena je prva tiskana knjiga čakavskoga jezika na domaćem tlu, a godinu dana je stariji samo čakavsko-latinični "Lekcionar Bernardina Splicićanina" tiskan 1495., ali u Veneciji. „Spovid općena je druga i opsegom najmanja u seriji istisaka senjske tiskare... Knjižica je uvezana zajedno s glagoljskim Ivančićevim zbornikom iz kraja 14. i početka 15. st., no sačuvani original nije ukoričen. Faksimil Spovidi tiskan je 1978. godine pod uredništvom A. Nazora i B. Fučića. Uvezan je i ima na prednjoj strani tipografski

znak koji je ujedno jedini tipografski lik senjske tiskare... Grafička osobina istiska senjske glagoljske tiskare pa tako i Spovidi općene su tzv. lomljene ligature, tiskarski specifikum tiskare Blaža Baromića... Latinička transkripcija Spovidi općene snabdjevena je potrebnim rječnikom, pretežno talijanizama, rijetko staroslavenizama i starijih čakavskih leksema s njihovim suvremenim hrvatskim značenjem... Stručnjaci kao i svi oni koji žele, imaju mogućnost da se u faksimilu Spovidi izravno obavijeste o izvornom pismu, grafiji i ortografiji spomenika jer je zato faksimil i tiskan.” (Režić, 1981: 145-147)

Slika 4: Spovid općena (preuzeto s: https://hr.wikipedia.org/wiki/Spovid_općena#/media)

1.2.Ćirilična djela

Drugo pismo nakon glagoljice koje je, za razliku od nje, opstalo kao službeno pismo mnogih slavenskih naroda jest ćirilica. Među mnogim istomišljenicima stoji činjenica kako je ćirilica nakon dugo vremena i dugog prilagođavanja grčkog pisanja napokon postala kodificirana kao službeno bugarsko pismo 983. godine.⁸ Kako je glagoljica bila dosta složena, učenici Ćirila i Metoda odlučili su stvoriti novo pismo koristeći se grčkim alfabetom te tako u

⁸ <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=13584> (pristupljeno 8.kolovoza 2018.)

12. stoljeću ćirilica postaje glavnim pismom u pravoslavnih Slavena, a uporaba glagoljice zadržala se najviše kod Hrvata. „Ne može danas biti nikakve dvojbe o tomu da su glavni nositelji te vrste pismenosti u ovako shvaćenoj Dalmaciji bili svećenici glagoljaši stare splitske nadbiskupije i bivše makarske biskupije i franjevci Provincije presv. Otkupitelja. Najviše su i najduže uz to pismo bili vezani upravo glagoljaši spomenute splitske nadbiskupije.” (Kovačić, 2001: 113) U nastavku slijedi opis nekoliko važnijih ćirilčnih djela.

1.2.1. Povaljski prag

Najstariji je spomenik hrvatskog staroslavenskog jezika pisan na ćirilici na vapnencu dimenzija 124 x 22 cm. Pisan je ”ujednačenim, krupnim i čitkim slovima” i spada, kaže Vladimir Corović, ”među najljepše epigrafičke spomenike”. Profesor Vrana nadodaje: „Već veličina svih slova, čak i onih koja se u ćirilskom ustavnom pismu obično spuštaju ispod osnovne linije.” (Kovačić, 1984: 408) „Ni Povaljski prag nije ostao u Povoljima. Već se 90 godina nalazi u Splitu. Danas je izložen u novom Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika na Mejama.” (Kovačić, 1984:408) Kao što je već na početku rečeno, Povaljski je prag najstariji hrvatski ćirilčni natpis. „Nastao je oko 1184., kada i predložak za prvi dio Povaljske listine. Natpis je podijeljen križem u dva dijela: na lijevoj strani uklesan je zapis da je majstor Radonja dao sagraditi portal samostanske crkve, a zdesna kako je knez Brečko podario crkvi zemljišne posjede.” (Ante Bičanić, ur., 2009.: 513) Povaljski je prag jedan od najstarijih tekstova pisanih hrvatskim jezikom te ćirilčnim pismom – prijepis je na pergamentu dimenzija 40 x 47 cm. „Predložak za prvi dio listine bila je isprava kneza Brčka iz 1184., kojom se reguliraju odnosi u zemljišnom posjedu između samostana i otočkoga kneza te župana. Ta je isprava gotovo u cjelini uključena u listinu. Iza šturih popisa samostanskih posjeda otkrivaju se starohrvatski plemensko-rodovski običajnopравни postupci, a u pravnim se formulacijama može prepoznati riječ iz narodnoga govora, usmenoknjiževni izraz. Pisana je mješavinom hrvatskoga (čakavskog) i staroslavenskoga jezika, sa znatnim brojem riječi romanskoga podrijetla.” (Ante Bičanić, ur., 2009.: 519)

1.2.2. Povaljska listina

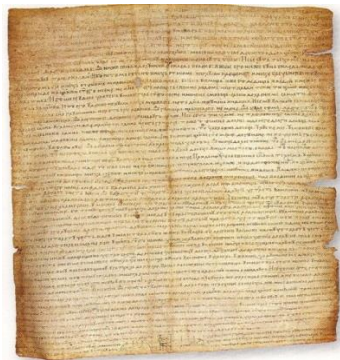
Povaljsku listinu s Bašćanskom pločom usprkos velikim razlikama u materiji, obliku, veličini ili pak namjeni povezuje unutarnji sadržaj i njegov karakter. Stoga se u oba slučaja na

spomenicima nalazi skraćeni tekst samostanske isprave sastavljene na starohrvatskom jeziku; jedino je na Bašćanskoj ploči tekst o dobrima benediktinskog samostana sv. Lucije ispisan glagoljicom, a Povaljska listina ćirilicom. (Kovačić, 1984: 407) „O povaljskoj je listini, pod naslovom ”Najstarija hrvatska ćirilicom pisana listina”, u Akademijinu časopisu ”Starine” pisao naš prvi moderni povjesničar-učenjak Franjo Rački prije više od sto godina. Objavio je njezin tekst te ju je čak dao fotografirati... Što je zapravo i kako je nastala Povaljska listina? Ona je po svom sadržaju u nešto skraćenom obliku ovjerovljeni prijepis kartulara benediktinskog samostana sv. Ivana u Poveljima. Što je, dakle, kartular? Pod tim se nazivom podrazumijeva manja ili veća rukopisna knjiga ili listina u koju je unesena potrebna dokumentacija o posjedima neke, najčešće crkvene ustanove u srednjem vijeku... Povaljski kartular nije bio velik pa je kanonik Ivan za prepisivanje uzeo samo jedan oveći list skupe kože-pergamene. Dapače, htio je da mu sve stane na prvu stranu lista... Stari se kartular, koji više nije imao pravnu vrijednost, nije sačuvao, a listina je srećom odoljela tolikim opasnostima i sačuvala se sve do danas.” (Kovačić, 1984: 408-409) Ivan Ostojić objavljuje rad 1934. godine u kojem iznosi mnoga svoja opažanja koja predstavljaju problematiku Povaljske listine. Naime, upozorava na problem riječi brašćik i tako ističe da ni latinski prijevod Povaljske listine ne zna što uopće ta riječ znači. Ni samom Ostojiću to nije bilo jasno pa je dao nagađati da ta riječ možda dolazi od riječi ”brati”, tj. ”boriti” pa bi se moglo reći da je riječ o ”vojničkoj časti” ili nešto slično tome. (Margetić 2009: 611) Bratulić objašnjava istu riječ ovako: „Dok o knezu i županu imamo potvrde i u drugim ispravama, o brašćiku su podaci skromni te nije sasvim jasna njihova uloga u društvenom i političkom životu... Ali, nezavisno od toga, nije jasno smatra li Bratulić da je spomen brašćika u Povaljskoj listini jedini. Naime kada Bratulić kaže: ”Dok o knezu i županu imamo potvrdu i u drugim ispravama (...), očekivalo bi se nastavak rečenice ” (...) dotle se brašćik spominje jedino u Povaljskoj listini.” (Margetić 2009: 618-619)

1.2.3. Poljički statut

„Prva stvar koju o knjizi treba reći jest ovo, da ona donosi cjelovit tekst originala Poljičkog statuta koji je pisan starohrvatskim jezikom i usporedo s tim originalom prijevod na naš suvremeni hrvatski jezik, što ga je učinio prof. Zvonimir Junković, a objavljen je uprvom svesku Poljičkog zbornika. Taj je Junkovićev prijevod doista valjan, vrlo dobar, s malo pogrešaka... Naš pisac je, Pera, ne samo uočio pogrešnost Junkovićeve prijevoda nego je i

otkrio dalekosežno značenje tog što se kaže u tom 33. članu Poljičkog statusa. Naime, po rimskom pravu, otac je potpuni vlasnik imovine, imanja na kojem živi njegova obitelj, i on može s tim imanjem činiti što hoće... No, u Poljičkom statutu ima još jedan član koji govori o snazi tog poljičkog bratstva. To je član 88., koji je u statut unesen godine 1476., da bi ugasio neke razmirice koje su se tada u Poljicima pojavile.” (Marušić, 1988: 282-283) Kroz 166 različitih članaka iskazivala se neovisnost uređivanja javnih odnosa Poljičkog statuta te slobodne općine o zakonodavstvu Mletačke Republike, Ugarskoga ili Otomanskoga Carstva i tako sve do Napoleonove vlasti na početku XIX. stoljeća. Prva redakcija Poljičkog statuta sastavljena je 1440. godine *poljčicom* – brzopisnom hrvatskom ćirilicom. „Jezik ovoga iznimno važnoga hrvatskoga pravnog spomenika mješavina je uzmičuće čakavštine i sve rasprostranjenije štokavštine, a s obzirom na to da su u njegovu sastavljanju sudjelovali i popovi glagoljaši, znatan je i broj staroslavenizama... Poljički statut nalazi se u Arhivu HAZU u više prijepisa od kojih su neki pisani i latinicom, a najstariji ćirilični (l c 65) ima 64 papirna lista veličine 20 x 28,5 cm.” (Ante Bičanić, ur., 2009.: 523) U Statutu su sačuvane mnoge vrlo stare slavenske pravne ustanove.

Slika 5: Poljički statut (preuzeto s: https://hr.wikipedia.org/wiki/Poljički_statut#/media)

1.3. Latinična djela

Latinica je pismo koje se predstavlja kao najpoznatije te najraširenije pismo u cijelom svijetu. Istim tim pismom služili su se stari Rimljani. „Tragovima hrvatskoga jezika pisanoga latinicom prije prvih hrvatskih latiničkih spomenika možemo smatrati *glose*, riječi kojima se tumače nepoznate riječi u (inojezičnim) tekstovima, između redaka ili na margini, a najstarije

su i najpoznatije latiničke glose pisane hrvatskim jezikom u *Radonovoj Bibliji*.” (Kapetanović, 2006: 466) Grčki znakovi prilagodili su se glasovnim promjenama svog jezika i tako je tek tada iz latinskog alfabeta proizašlo 21 slovo. Do kraja razdoblja Rimskog Carstva konačan broj slova bio je 23. Od tada pa sve do danas, latinski alfabet i dalje se sastoji od 24 slova. Mnogi poznati jezici latinicu su preuzeli kao vlastito pismo te prilagodili slova prema vlastitom govornom sustavu.

1.3.1. Red i zakon sestara dominikanki

Red i zakon najstariji je sačuvani datirani tekst pisan hrvatskim jezikom i latinicom. Originalni naziv spomenutog teksta je ”Red i zakon od primjenja na dil dobrega činjenja”. „Hrvatski tekst, pisan na listu 1r i 1v, nalazi se na početku latinskoga rukopisnog zbornika. Prvi ga je objavio Vatroslav Jagić 1869., a među posljednjim izdanjima izdvaja se ono u pripremi Dragice Malić (2002.,2004.) s transkripcijom i transliteracijom teksta.” (Ante Bičanić, ur., 2009.: 527) Red i zakon govori o načinu primanja časnih sestara u dominikanski ženski red u Zadru i tamo propisuje svakidašnje ponašanje redovnica u samostanu. Originalni tekst pronašao je Vinko Premuda 1916. godine u knjižnici glagoljaša trećoredaca u Glavotoku na otoku Krku. „Sam hrvatski tekst obuhvaća svega 62 retka, među koje je interpoliran i latinski molitveni tekst, odnosno naslovi molitava i psalama što se kazuju prilikom primanja nove sestre u red... Za ovaj smo spomenik konstatirali izrazitu pretežitost ikavskog refleksa, ali taj ikavski refleks javlja se u onim korijenima i osnovama u kojima je potvrđen i u ostalim zadarskim spomenicima, samo drugačije raspoređen u odnosu na ekavski refleks... Tipični mješoviti korijeni i osnove u različitim su spomenicima različito zastupljeni, ali svi oni primjeri koji se nalaze u Redu i zakonu nalaze se i u njima potvrđeni s ikavskim refleksom. To upućuje na mogućnost individualnog autorova izbora ikavizama između dviju mogućnosti (a može se pretpostaviti i slučajnost s obzirom na kratkoću teksta i na relativno malen broj potvrda s jatom).” (Malić, 1977: 60,126) ”Red i zakon” odlikuje se nizom jezičnih elemenata i postupaka koji ga izdižu na višu književnojezičnu razinu.

1.3.2. Šibenska molitva

Jedna je od prvih poznatih hrvatskih tekstova pisanih hrvatskim jezikom te latinicom, a godinama je smatrana i najstarijim tekstom. „Iako nije datirana, Šibenska molitva sa

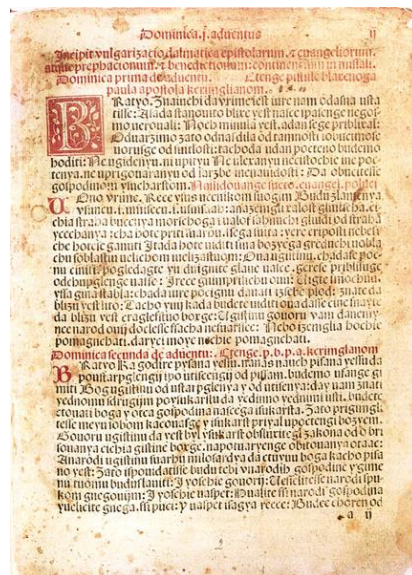
sigurnošću se ubraja u spomenike XIV. stoljeća koji je pronađen u samostanu sv. Frane u Šibeniku. Zapisana je u latinskom rukopisnom kodeksu na jednom listu pod naslovom *Oracio pulcra (et) devota ad B(ea)tam V(irginem) Ma(r)ia(m)* (Molitva lijepa i pobožna Blaženoj Djevici Mariji). Po obliku i sadržaju ide u red Gospinih pohvala, kakvih je u srednjem vijeku bilo malo na narodnim jezicima. Jezik je srednjodalmatinska čakavština. Prvi su je objavili Ivan Milčević i Jaso Milošević 1911., a među posljednjim izdanjima idvaja se ono u pripremi Dragice Malić (2002.,2004.)” (Ante Bičanić, ur., 2009.: 531) „Šibenska je molitva pohvala Gospi djelomično u stilu talijanskih lauda tzv. flagelanata ili bičevalaca iz 13/14. st. pisana recitativnom, ritmičkom prozom s težnjom, uglavnom nepravilna, rimovanja ključnih riječi na kraju redaka.”⁹ U novije vrijeme pojavila se Šibenska molitva u nekoliko antologijskih izdanja, ali nijednom u cijelosti, već onim svojim dijelom koji je svaki pojedini od sastavljača antologija držao dovoljno reprezentativnim da ga uvrsti među ostvarenja najstarije hrvatske poezije. „Šibenska molitva je ne samo jedan od najstarijih hrvatskih latinicom pisanih jezičnih spomenika već ujedno i jedan od najstarijih spomenika hrvatskoga pjesništva. Iako nije sročena po pravilima stroge srednjovjekovne versifikacije, iako je i namjenom i oblikom prije molitva nego pjesmotvor, ona se svojim ritmiziranim, poetičnim tekstom, ispunjenim lirskom emotivnošću, s punim pravom ubraja među antologijska hrvatska poetska ostvarenja... Šibenska je molitva zapisana gotičkim kurzivom, pismom vrlo široke rasprostranjenosti, koji je, za razliku od ranijih kurziva, što su se upotrebljavali samo u privatne i poslovne svrhe, gdjekad služio i za pisanje knjiga.” (Malić, 1973: 83,94)

1.3.3. Lekcionar Bernardina Splitsanina

„Prva datirana knjiga hrvatskoga jezika otisnuta latiničnim slovima jest *Evandelistar*, poznat također kao *Lekcionar Bernardina Splitsanina*, nazvan tako po fra Bernardinu koji je obavio najviše posla oko pisanja, redigiranja i korigiranja *Evandelistara*... Osim spomenutog prvenstva u tiskarskom objavljivanju, pojava je *Evandelistara* važna zbog još nekoliko činjenica. Ponajprije, fra Bernardin je pretočio tekstove evanđelja u književnu čakavicu svojega vremena. Drugo, predložak mu nije bio latinski nego crkvenoslavenski.” (Moguš, 1993: 48) Pod imenom *Lekcionar Bernardina Splitsanina* otisnuta je u Veneciji 1495. godine u tiskari majstora Damjana jedna od najstarijih hrvatskih latiničnih inkunabula. Lekcionar je knjiga u kojoj se nalaze liturgijska čitanja, tzv. tekstovi iz Biblije, Starog te Novog zavjeta

⁹ <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=povijest&chapter=05-sibenska> (pristupljeno 8.kolovoza 2018.)

koja se čitaju tijekom cijele crkvene godine. „Pisana je čakavštinom (in lingua yllirica) i nije prijevod s latinskoga jezika, nego je nastala na temelju staroslavenskoga prijevoda glagoljskih misala. Sačuvana su dva primjerka: prvi se nalazi u Knjižnici Maksima Gorkog u Odesi, a drugi se nalazi u isusovačkoj knjižnici "Juraj Habelić" u Zagrebu.” (Ante Bičanić, ur., 2009.: 541) Lekcionar fra Bernardina Splićanina, prvorazredan je dokument ne samo rane biblijske već i općenito evolucije hrvatske proze. Tragom poduzete male komparativne analize Lekcionara i Naslidovan'ja, kaže Tomasović, „uočili smo, dakle, neprijepornu vezu ”oca hrvatske književnosti” s hrvatskom crkvenom tradicijom svetopisamskih sadržaja, pohranjenom u štivu fra Bernardina Drvodilića. To još jednom ističe važnost Bernardinova pothvata iz 1495. I dopunjuje njegove recepcijske domete.” (Tomasović, 2002: 331)

Slika 6: Lekcionar Bernardina Splićanina (preuzeto s: <http://www.enciklopedija.hr>)

1.4. Rječnik Fausta Vrančića

Faust Vrančić rođen je 1551. godine u Šibeniku u uglednoj patricijskoj obitelji, iz koje potječe i njegov stric, Antun Vrančić. Faust se školovao prvo u Šibeniku, a potom je studirao matematiku, filozofiju i mehaniku u Padovi i Veneciji. Boravio je i djelovao još i u Rimu, Beču i Pragu. Napisao je više knjiga teološkog te filozofskog sadržaja. Poslije smrti svoje supruge prihvaća svećenički poziv i kraće vrijeme djeluje kao biskup u Mađarskoj. Nakon toga se vraća u Veneciju da bi se zareadio i do kraja života bavio isključivo zanstvenim radom. Svoje je *Machinae novae* napisao na pet jezika: španjolski, njemački, francuski, latinski te talijanski. Bio je pravi svjetski čovjek svoga vremena. Rijetko kad je stigao navraćati u svoj rodni kraj Šibenik, najviše zbog pisanja jedne povijesne knjige; knjige o povijesti Dalmacije. Faust umire 1617. godine u Veneciji te je pokopan na otoku Prviću kraj Šibenika po svojoj želji. (Putanec, 1595: 134) Rječnik Fausta Vrančića – ta mala knjižica temeljitost leksikografske obradbe žrtvuje zbog velikog izbora jezika, kakav se u staroj leksikografiji Lijepa Naše više neće ponoviti. Visoko je ocijenjena Vrančićeva usporedba dalmatinskog i mađarskog jezika koja je autoru osigurala vrijedno mjesto u povijesti slavenske filologije. Bitno je za naglasiti da je Vrančićev rječnik kamen temeljac za proučavanje prošlosti te prvom planu možemo pripisati izvore i nasljednike za kojima se traga. Ovim djelom Vrančić nije dao velik prilog obradbi njemačkog, talijanskog te latinskog jezika, ali je hrvatskoj i mađarskoj leksikografiji dao priliku te za njih stekao zasluge. Faust Vrančić preuzeo je tešku ulogu reformatora, no nije mu bilo teško ostati vjeran tradiciji tj. otvaranju čakavštine prema ostalim narječjima. Što se grafije i pravopisa tiče, autor je težio prilagodbi latinice koja bi se temeljila na fonetskim i fonološkim potrebama hrvatskog jezika. O našem prvom leksikografu govorilo se da je bio sveznalica i da je sve činio s lakoćom, no autor svojim plodovima rada nikad nije bio u potpunosti zadovoljan. (Vončina, 1979: 7-8,35-36) Prvi tiskani hrvatski rječnik *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae* Fausta Vrančića (1595. godine), kao samostalno djelo, odgovara bitnim književnojezičnim odlikama svojeg vremena. Ta knjiga izborom leksičke građe ostaje vjerna otvaranju čakavštine prema nekim drugim narječjima, primjerice štokavskom te kajkavskom. (Vončina, 1979: 7) „Rječnik je posvećen Španjolcu Alfonsu Carrillu, provincijalu austrijske isusovačke provincije. Knjiga je mali kvart-format, ima 6 predgovornih stranica i 128 stranica rječnika. To se djelo može smatrati pravim početkom hrvatske leksikografije. Vrančićev *Dikcionar* podloga je rječniku praškoga benediktinca

Petera Lodereckera (1605.), koji je Vrančićevu nizu od 5 jezika dodao još poljski i češki stupac. Vrančićev je rječnik posebno popularan bio u Mađarskoj, gdje je u 19. st. doživio novo izdanje. Na temelju Vrančićeva rječnika Hedvig Sulyok načinio je mađarsko-talijanski rječnik i objavio ga u Szegedu 2001. g.”¹⁰ Kako je već naglašeno, Vrančićev je rječnik kamen temeljac za proučavanje povijesti ne samo hrvatskog nego i mađarskog jezika. Time se u novije vrijeme najviše bavi Valentin Putanec; taj je autor napravio zasebnu raspravu te važnim obratom potaknuo te olakšao buduću znanstvenu znatiželju. (Vončina, 1979: 8,9) Faust Vrančić 1595. godine sastavlja i izdaje u gradu Veneciji prvi rječnik na hrvatskom jeziku te ga se može uvrstiti među pet najvažnijih jezika tadašnjeg vremena. Jezici koje spomenuti rječnik sadrži u sebi su latinski, talijanski, njemački, hrvatski te mađarski.¹¹ János Melich daje tri razloga zbog kojih ovaj rječnik spada pod talijanski utjecaj: autor se nije školovao samo u Bratislavi već i na sveučilištu u Padovi, djelo je tiskano u gradu Veneciji te je u pisanju hrvatskih i mađarskih riječi Vrančić koristio talijanska grafijska pravila. Kompozija rječnika sastoji se od posvete Alfonsa Carrillija, predgovora, pjesme Hieronymusa Arconatusa te na kraju glavni dio petojezičnog rječnika. Osim toga, sadrži hrvatsko-mađarski vokabular i glavne molitve prevedene na četiri jezika. Vrančić nam naglašava da je djelo napisano prije mnogo godina u vrlo kratkom roku. Vrlo je moguće da je Vrančić bio upoznat s nekim od izdanja Calepinova djela, ali nema dokaza da je mogao biti upoznat s primjerkom koji sadrži mađarska tumačenja. (Znanstveni skup Obitelj Vrančić u hrvatskoj književnosti i znanosti, 1995: 41-42) Osim što je napisao poznati petojezični rječnik, Faust je bio i prevoditelj, leksikograf i izumitelj. „U Faustovu knjiž. djelovanju funkcionalnost i znanost važnije su od umjetnosti. Jezičnu kompetenciju dokazuje već kao desetogodišnjak, upućujući stricu 1561. dva lat. pisma. Plod su naobrazbe i lat. pjesme sastavljene oko 1569, četiri prigodnice (jedan je epigram upućen P. Divniću, jedan je heksameterski trostih *motto* na Antunovu portretu, radu M. Kolunića-Rote) i jedna molitva. Proširena verzija Rječnika, koju je 1605. objavio P. Loderecker, donosi i poseban Faustov hrv. predgovor. Najveći odjek u znanstvenom svijetu imalo je djelo *Novi Strojevi (Machinae novae Fausti Verantii Siceni*, prvo izdanje vjerojatno u Firenci 1595, drugo u Veneciji 1615-16); na 49 velikih bakroreza, uz objašnjenja na više jezika...” (Hrvatska književna enciklopedija, 2012: 458-459) Što se tiče njegova mađarskoga dijela, Vrančićev je rječnik originalno djelo i to ga čini jednim od najvrjednijih i neprocjenjivih djela toga vremena. Riječ je o jednom od najznačajnijih rječnika mađarske i hrvatske leksikografije kako jezično tako i kulturološki. Možemo reći kako je to

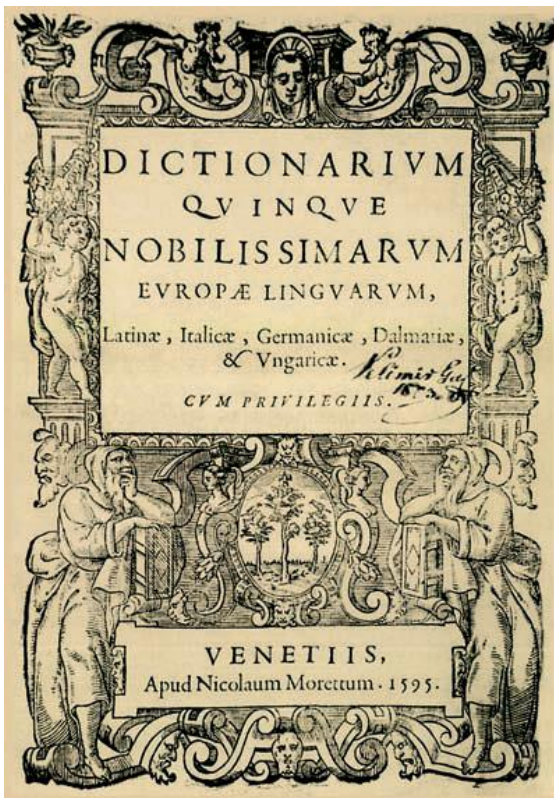
¹⁰ <http://ihjj.hr/iz-povijesti/faust-vrancic-dictionarium-quinque-nobilissimarum/11> (pristupljeno 27. srpnja. 2018.)

¹¹ <http://db.nsk.hr/HeritageDetails.aspx?id=879> (pristupljeno 24. srpnja. 2018.)

prvi rječnik koji se sastoji od velikog broja mađarskih natuknica, a ne leksik smanjen na često rabljene riječi. Mnogi su se znanstvenici tim djelom koristili ne samo kao model za vlastite nove rječnike, već su i vlastita djela sastavljali prepisujući njegove dijelove. Bernardino Baldi sastavio je mađarsko-talijanski rječnik na temelju Vrančićeva rječnika. Između ostalog, Loderecker je proširio rječnik dodavši poljski i češki dio prvotnim petojezičnim tumačenjima. Pored toga, napisao je i sedmojezični predgovor, a sam rječnik sadrži i hrvatsko-latinski, poljsko-latinski, njemačko-latinski, češko-latinski, talijansko-latinski i mađarsko-latinski indeks. (Znanstveni skup Obitelj Vrančić u hrvatskoj književnosti i znanosti, 1995: 42-43)

„Valja upozoriti i na nekoliko kalkova (prevedenica) s talijanskoga, npr. *živo srebroza* »živu« (tal. *argento vivo*)... Zanimljivo je da u Vrančića nalazimo i rijetke hungarizme, npr. *betežan* »bolestan« (mađ. *beteg*, s.v. *aeger*), germanizme (*farbati*)»bojati«, s.v. *colorare*, *škoda* »šteta« s.v. *dispendium*, *lotar* »pijanica«, s.v. *ebriosus*, od njem. *Lotter*)... Naposljetku, među posuđenicama u Vrančićevu rječniku zalutao je i jedan turcizam, *tabak* »kožar« (s.v. *coriarius*, usp. tur. *tabak*). Premda su kod Vrančića posve izuzetni, turcizmi su u govorni hrvatski jezik morali ulaziti već tijekom 16. stoljeća... Uspoređujući posuđenice u Vrančićevu jeziku s leksikom Marulićeve *Judite* (Moguš 2001), dovršene stotinjak godina prije, nismo mogli pronaći velike razlike ni u postotku takvih riječi, ni u njihovu izvoru.” (Ante Bičanić, ur., 2011: 475-476) Vrančićev rječnik u sebi sadrži vrlo malo posuđenica i one ne prelaze ni pet posto ukupnoga broja riječi. Uglavnom su to talijanizmi, germanizmi i hungarizmi što možemo vidjeti iz prethodnog citata. Razlog je tomu vjerojatno u autorovu svjesnom purizmu tj. nastojanju da izgradi književni jezik koji će poslužiti kao uzor nekome, ali i u izboru riječi koje obuhvaćaju temeljni leksik i riječi iz vjerskog područja. (Ante Bičanić, ur., 2011: 478) „Faust Vrančić naziva hrvatski čakavski dijalekt dalmatinskim jezikom, jer je čakavski dijalekt tada bio književni jezik i jer se čakavski govorilo i govori uz dalmatinsku obalu i po svim dalmatinskim otocima osim Mljeta, dakako uz njegovo prostranstvo i po Hrvatskom primorju i po Istri. Dalmatinsko ime je staro i ugledno, pa ga je Vrančić upotrijebio za naziv jezik u svojem »Dikcionaru« s osobitim upozorenjem da je Dalmacija u starije doba bila mnogo veća i da se takav isti jezik govori ne samo u toj smanjenoj Dalmaciji nego i u ostaloj Hrvatskoj, u Slavoniji, u Bosni, u Srbiji i u Bugarskoj.” (Putanec, 1595.: 129) Grafija Vrančićeva rječnika zasigurno je bolja od grafija drugih dalmatinskih pisaca koje su se često povodile za talijanskom grafijom. Osim toga, Vrančićev ”Dikcionar” doživio je novo izdanje čak i u 19. stoljeću. Izdao ga je godine 1834. Josip Török u tadašnjem Požunu (Bratislavi) pod nazivom »*Dictionarium pentaglottum*«. Možemo zaključiti da je sadašnje eprint-izdanje zapravo četvrto izdanje Vrančićeva »Dikcionara«.

Važno je za zapamtiti kako je Faust Vrančić osim što je autor petojezičnog rječnika bio prije svega i svestrani znanstvenik, mislilac te čovjek od akcije. (Putanec, 1595: 129., 131. - 132.)

Slika 7: Petojezični rječnik Fausta Vrančića (preuzeto s:<http://leksikon.muzej-marindrzic.eu/rjecnici/>)

Zaključak

Pišući o hrvatskim jezičnim srednjovjekovnim spomenicima, može se zaključiti sljedeće: Bašćanska ploča kao jedan od najaktualnijih, najviše istraživanih glagoljskih natpisa već više od stoljeća i pol nedvojbeno pripada svjetskoj univerzalnoj kulturnoj baštini. Ona i dan danas iznova nadahnjuje mnoge povjesničare, umjetnike, književnike, pjesnike, ali i sve one koji su u isklesanom tekstu u kamenu vapnencu uspjeli prepoznati svoju prošlost, a i budućnost. Ne smijemo zaboraviti važnost i ostalih hrvatskih srednjovjekovnih spomenika poput Bečkih listića koji kao glagoljski liturgijski rukopis svjedoče o kulturnim vezama između Čeha i Hrvata. Vinodolski zakonik vrlo je važan zbog toga što je drugi glagoljični slavenski zakon po redu nakon zakona Ruske pravde. Istarski razvod svjedoči o povijesti Istre te pravnim postupcima vezanim uz posjede koji se mogu tamo pronaći. Brevijar Vida Omišljanina (koji sadrži razne izvratke iz crkvenih djela, molitve i službe izvedene za blagdane i nedjelje) vrijedan je spomenik hrvatskog kulturnog naslijeđa te je vrlo važan za utvrđivanje predaje starohrvatskog prijevoda Svetoga pisma. Vrlo je značajan spomenik i Petrisov zbornik predstavljen kao najopsežniji među svim hrvatskim glagoljskim neliturgijskim spomenicima te ga čakavski elementi odlično opisuju. Misal po zakonu rimskog dvora najstarija je tiskana knjiga u Hrvata, ali i mnogo više od toga. Nakon Svetog pisma, Misal je najvrjednija knjiga prvenstveno u duhovnom smislu jer najbolje opisuje vjerski život onoga vremena. Misal je tiskan na hrvatskom jeziku i pisan glagoljicom te je time postao prva tiskana knjiga u svijetu koja nije tiskana na latinici. Činjenica je da je to prva knjiga uopće tiskana u tadašnjem slavenskom svijetu. Ništa manje vrijedan nije ni Brevijar po zakonu rimskog dvora koji je bio obavezan dio izvođenja dnevne molitve. HAZU je hrvatskoglagoljskom Brevijaru napravio promociju te povodom 500. obljetnice napravio faksimilno izdanje istog djela. Senjski je misal četvrta po redu tiskana inkunabula u Hrvatskoj. Riječ je o djelu u kojem su sakupljeni gotovo svi tekstovi koji su se upotrebljavali tijekom vođenja svete mise cijele godine. Posebnost je Spovid općene u tome što je to jedina hrvatska neliturgijska inkunabula pisana na glagoljici. Ona u sebi sadrži redovničke upute o ispovijedanju grešnih ljudi te je sačuvan samo jedan primjerak koji se nalazi u zagrebačkom franjevačkom samostanu. Osim glagoljičnih spomenika, bez obzira na njihovu važnost i njihovu opsežnost, ćirilčna su djela ostavila velik dojam na hrvatsko srednjovjekovlje. Primjerice, Povaljski prag najstariji je spomenik pisan na ćirilici te se na jednom njegovom dijelu nalazi zapis majstora Radonje, a na drugom darivanje zemljišnog posjeda kneza Brečka crkvi. Povaljska listina ima dobru

poveznicu s Bašćanskom pločom što se sadržaja i karaktera tiče, jedina je razlika ta što je Bašćanska ploča ispisana glagoljicom, a Povaljska listina ćirilicom. Što se tiče Poljičkog statuta, prva njegova redakcija sastavljena je *poljčicom* tj. hrvatskom ćirilicom. Važan je zbog neovisnosti uređivanja javnih odnosa i slobodne općine tadašnje Mletačke Republike i Ugarskog Carstva s početka 19. stoljeća. Nakon gašenja ćirilice došla je na red i latinica koja je prezentirana kao najraširenije i najpoznatije pismo. S obzirom na to, Red i zakon sestara dominikanki najstariji je tekst pisan latinicom i hrvatskim jezikom. On nam govori o tome na koji su se način primale časne sestre u dominikanski ženski red u Zadru te je opisano ponašanje sestara u samostanu. Tekst je odlikovan nizom jezičnih elemenata i postupaka što ga čini jedinstvenim. Jedan od najstarijih spomenika hrvatskog pjesništva definitivno je Šibenska molitva. Osim što je jedan od najstarijih hrvatskih latiničnih spomenika, taj spomenik zrači svojim poetičnim tekstom, svojom ritmičnošću te lirskom emotivnošću. Posljednji je u radu opisani latinični spomenik Lekcionar Bernardina Splićanina na kojeg su utjecale ambicije prijašnjih hrvatskih generacija, posebno autora glagoljaša. Fra Bernardin tekstove je prenio u čakavicu te mu je predložak bio crkvenoslavenski jezik što su dva važna saznanja o ovome spomeniku. Ovo djelo snažno je utjecalo na oblikovanje hrvatskog jezičnog idioma.

Završetkom opisa hrvatskih srednjovjekovnih spomenika posebna je važnost u radu dana prvom hrvatskom tiskanom rječniku koji je, iako ne pripada srednjovjekovlju, za 16. stoljeće neizostavan dio hrvatske povijesti i kulturne baštine. Rječnik se sastoji od pet europskih jezika, među kojima posebno mjesto zauzima dalmatinski (hrvatski), te je nesumnjivo udario temelje za stvaranje kasnijih jezičnih rječnika. Današnji su rječnici puno opširniji i bogatiji leksikom, pregledniji su i zanimljiviji zahvaljujući Vrančićevu rječniku koji opsegom riječi nije bio bogat.

Kakvo je hrvatsko jezično srednjovjekovlje? Je li došlo do kakvih promjena što se tiče pismenosti u Hrvata i jesu li Hrvatima i dalje jednako važni hrvatski srednjovjekovni spomenici? Smatram da je razdoblje srednjeg vijeka za hrvatsku književnost, umjetnost, kulturnu baštinu i identitet od iznimne važnosti jer su svi spomenici i sva tri pisma nastala u srednjem vijeku pravo blago sačuvano u prošlosti ne samo za hrvatski narod, nego i za ostale narode kojima su opisani spomenici poznati. Bez njih ne bismo bili učeni, pismeni narod i ne bismo danas bili poznati u svijetu po sačuvanoj baštini, ali i po ostalim dostignućima na koje trebamo biti ponosni.

Prilozi

Slika 1: Bašćanska ploča (str. 5.)

Slika 2: Istarski razvod (str. 8.)

Slika 3: Misal po zakonu rimskog dvora (str. 12.)

Slika 4: Spovid općena (str. 16.)

Slika 5: Poljički statut (str. 19.)

Slika 6: Lekcionar Bernardina Splićanina (str. 22.)

Slika 7: Petojezični rječnik Fausta Vrančića (str. 26.)

Literatura

1. Bičanić, Ante [ur.]. 2009. *Povijest hrvatskoga jezika: 1. knjiga: srednji vijek*, Zagreb: Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti CROATICA
2. Damjanović, Stjepan. 1990. Jezik Bašćanske ploče. *Fluminensia*, vol.2, no.1–2.
3. Dürriegl, Marija-Ana. 1993. Brevijar po zakonu rimskog dvora, 1491. Faksimil (faksimilna reprodukcija) jedinoga sačuvanoga originalnog orimjerka, Venecija, Biblioteca nazionale Marciana, Breviario glagolitico, Inc. 1235. *Slovo*, no.41 – 42 – 43.
4. Glagoljski brevijar Vida Omišljanina (1396) <http://www.croatianhistory.net/glagoljica/vidom.html> (pristupljeno 8. kolovoza 2018.)
5. Grabar, Biserka. 1986. Ćirilometodski i staroslavenski prijevodi u hrvatskoglagoljskim prijepisima. *Slovo*, no.36, 90
6. Hrvatski jezični portal <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=povijest&chapter=05-sibenska> (pristupljeno 8. kolovoza 2018.)
7. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje <http://ihjj.hr/iz-povijesti/faust-vrancic-dictionarium-quinque-nobilissimarum/11> (pristupljeno 27. srpnja.2018.)
8. Kapetanović, Amir. 2006. Hrvatska srednjovjekovna latinica. *Rasprave*, vol.31, no.1, 466
9. Kapetanović, Amir. 2010. Lucidarij iz Petrisova zbornika. *Građa za povijest književnosti hrvatske*, no.37, 5,6
10. Kovačić, Slavko. 1983. Petstota obljetnica »Misala po zakonu Rimskog dvora« (1483—1983) u riječkoj metropoliji. *Crkva u svijetu*, vol.18, no.3, 299–301
11. Kovačić, Slavko. 1984. Povaljska listina i Povaljski prag. *Crkva u svijetu*, vol.19, no.4, 408
12. Kovačić, Slavko. 2001. Bosančica ili hrvatska ćirilica. *Crkva u svijetu*, vol.36, no.1, 113
13. Leksikografski zavod Miroslav Krleža: Hrvatska enciklopedija <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=13584> (pristupljeno 8. kolovoza 2018.)

14. Leksikografski zavod Miroslav Krleža: Hrvatska enciklopedija
<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=22160> (pristupljeno: 15. kolovoza 2018.)
15. Malić, Dragica. 1973. Šibenska molitva: filološka monografija. *Rasprave*, vol.2, no.1, 83,94
16. Malić, Dragica. 1977. "Red i zakon" zadarskih dominikanki iz 1345. godine: prikaz jezika najstarijega hrvatskog latiničkog spomenika. *Rasprave*, vol.3, no.1, 60,126
17. Margetić, Luj. 2007. O nekim osnovnim problemima Bašćanske ploče. *Croatica Christiana periodica*, vol.31, no.60, 11–12
18. Margetić, Luj. 2009. Neka pitanja Povaljske listine. *Archaeologia Adriatica*, vol.2, no.2, 618–619
19. Marušić, Juraj Božidar. 1988. Poljički statut. *Crkva u svijetu*, vol.23, no.3, 282–283
20. Mihaljević, Milan. 1998. Jezična slojevitost brevijara Vida Omišljanina iz 1396. godine. *Filologija*, no.29,120
21. Moguš, Milan. 1993. *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*. Zagreb: Nakladni zavod Globus
22. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu: Rječnik pet najuglednijih europskih jezika / Faust Vrančić
<http://db.nsk.hr/HeritageDetails.aspx?id=879> (pristupljeno 24. srpnja 2018.)
23. Nazor, Anica. 2016. O otkriću glagoljskoga Senjskoga misala i njegovih rijetkih primjeraka. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, no.20, 172,173
24. Paro, Frane. 1984. Tipografska analiza hrvatskoglagoljskog prvotiska Misala po zakonu rimskog dvora iz 1483. godine. *Slovo*, no.34, 95,96
25. Povijest.hr: Vinodolski zakonik – najstariji pravni dokument na hrvatskom – 1288.
<http://povijest.hr/nadanasnjidan/vinodolski-zakonik-najstariji-pravni-dokument-na-hrvatskom-1288/> (pristupljeno 12. lipnja 2018.)
26. Pranjković, Ivo. 1981. Josip Bratulić, Istarski razvod. *Slovo*, no. 31.
27. Režić, Ksenija. 1981. Spovid općena, Senj 1496. Faksimilirano izdanje (uredili Anica Nazor i Branko Fučić); Latinička transkripcija (priredila Anica Nazor). *Slovo*, no.31, 145–147
28. Szentesi-Žagar, Orsolya. 1996. Oszkar Asboth Senjski glagoljski misal iz 1494. *Senjski zbornik*, vol.23, no.1, 59
29. Tomasović, Mirko. 2002. Marko Marulić i Lekcionar fra Bernardina Splićanina Drvodilica. *Colloquia Maruliana ...*, vol.11, 331

30. Turistička zajednica Novi Vinodolski: Vinodolski zakon
http://www.tz-novi-vinodolski.hr/hr/vinodolski_zakon/32/9 (pristupljeno 12. lipnja 2018.)
31. Vjera i djela: portal katoličkih teologa; Misal po zakonu rimskoga dvora – prva tiskana knjiga na hrvatskom jeziku
<https://www.vjeraidjela.com/misal-po-zakonu-rimskoga-dvora-prva-tiskana-knjiga-na-hrvatskom-jeziku> (pristupljeno 15. kolovoza 2018.)
32. Vlahov, Dražen. 2008. Istarski razvod - važan izvor za srednjovjekovnu gospodarsku povijest Istre. *Arhivski vjesnik*, vol. 51, no. 1.
33. Vončina, Josip. 1979. Vrančićev rječnik. *Filologija*, no. 9.
34. Vrančić, Faust. 1595. (pretisak) *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae & Ungaricae*. Zagreb: Novi Liber
35. Emese Fazekas. Petojezični rječnik Fausta Vrančića, jedna od prvih jezikoslovnih rizičnica. 1995. *Zbornik o Faustu Vrančiću* : zbornik radova sa Znanstvenog skupa Obitelj Vrančić u hrvatskoj književnosti i znanosti, Šibenik, 12. - 14. rujna 1995., Šibenik: Gradska knjižnica "Juraj Šižgorić"